

ביקורת ספרים

רוסיה היא ישראל, פטרבורג היא תל-אביב

יניב איצקוביץ, 'תיקון אחר חצות', הוצאת כתר, 2015, 485 עמ'.

רבתי, עד שכבר אין יודעים את הסיבה. בינתיים, מתים אנשים, הצבא בפעילות והמצב חסר שליטה. במרכז: מסעה של פאני קייזמן "השוחטת", בעקבות הבעל שנטש את אחותה, כדי לאתרו, להחזירו לאשתו או להחתים אותו על גט (עמ' 340 ועוד): "מנסים לפענח את התעלומה: מדוע התגייס כוח אדיר ומופרז לשם לכידת עלה נידף?" (עמ' 428).

למסעה מצטרפים ז'ז'יק ברשוב, מילדי ישראל "החטופים", החוזר למשפחתו לאחר שנים רבות של שרות בצבא הצאר, והיא מסרבת להכיר בו. למהומה שמחוללת פאני קייזמן מצטרפות דמויות נוספות של יהודים, מומרים וגויים. בסופו של דבר מצליח סגן-אלוף נובאק לפענח את התעלומה, ולגלות ש"הסיפור דווקא מפתיע בשטחיותו" וכי "עניין שולי כל כך הצליח לסכסך בין הכוחות הנאמנים ביותר של האימפריה" (עמ' 446).

פטרבורג אינה מופיעה במפה הפותחת את הספר המתארת את נדודיו של הגיבור במקומות השונים ברוסיה הלבנה, אבל היא נוכחת כעיר הבירה.² היא מקור הסמכות שממנו יוצאות ההוראות המפעילות את הגיבורים וקובעות את גורלן. יש לה נוכחות שבהיעדר. גם כשאינה נזכרת היא קיימת ברקע. הכול יודעים שהיא המושכת בחוטים ומשפיעה. פטרבורג היא

מלחמות יכולות לפרוץ בגלל מקרה, גרעות, או אי-הבנה – זוהי המשמעות המרכזית הניצבת כאזהרה מאחורי העלילה המפותלת של הספר 'תיקון אחר חצות' מאת יניב איצקוביץ. המדובר הוא ברומן המתרחש בשנת תרנ"ד (1894), למעשה סיפור-מסע, על כל מאפייניה של סוגה זו, בכלל ובספרות העברית בפרט. מהדהדים בו בין השאר: 'מסעות בנימין השלישי' של מנדלי; 'מוטל בן פייסי החזן' ו'חיי אדם' לשלום עליכם; ו'הכנסת כלה' של עגנון.¹

המסע מתנהל במרכזים היהודים של האימפריה הרוסית, בעירות היהודיות של רוסיה הלבנה, בפלך מינסק ובפלך גרודנה, כפי שמעידה המפה בפתחת הספר. אלה ימיו האחרונים של שלטון הצאר (עמ' 209), תקופת הפוגרומים והמהפכות הקומוניסטיות.

המהומה המתחוללת בספר, פורצת בגלל שורה של טעויות ואי-הבנות: מסעה של פאני להשיג את הגט מבעלה של אחותה, גורם לשורה של אי-הבנות, ומביא לגיוס כללי של צבא הצאר (ע"ע 427 – 428): "מנסה אני להבין כיצד אירע הדבר שצבי-מאיר שפייזמן, הוגה דעות עלוב ונידח [---] הגיע למדרגה שבה הוא מסכן את האימפריה הרוסית האדירה" (ע"ע 400; 410). המקרה גורם למהומה

במיוחד לקראת סופו. ³ כגון: "יש רגע בחייו של חייל, כל חייל, שהוא חש כי הפקודות אינן הולמות את הצדק. [- -] הלוא הדבר הראשון שמלמדים חייל הוא להאמין שהפקודות והצדק חד הם. אבל כשאירוע כזה מתרגש ובא עליו, חש החייל שאם ימרה את צו לבו יהיה מוג לב. [- -] גם ללב המרגיש יש חיילים, וההתגייסות למענו קטלנית לא פחות" (כמ' 480).

וכן תיאור אבדן החשק של החיילים להילחם (עמ' 274 ועוד). ובמיוחד: "שלטון ששובר את התושבים דווקא הופך אותם לחסינים מפני כל הפחדה או איום" (עמ' 441). והפוך על הפוך: "ביטוי להתנכלות השלטון: יהודייה אחת סרחה ולפתע כל הז'ידים רוצחים מנוולים. מכאן קצרה הדרך להצית את דמיונם של המוז'יקים, שאינם זקוקים לראיות כדי לשרוף ולפרוע. [- -] מה הם רוצים? דם ודמעות של ילדים" (עמ' 481).

החוקר הראשי סגן אלוף נובאק, המגיע לחצר החסידית בגרודנה, נתפס להווייה היהודית המשפחתית החמה, המביאה אותו לחשבון־נפש אישי נוקב (ע"ע 377 – 378) ובהמשך גם כנגד היחס המבזה ל"ז'ידים". הספר מסתיים בתחזית הפסימית האולטימטיבית של "המבול הגדול", יחד עם איזה "בכל זאת" מנחם: "העולם נמצא על ספו של אבדון מוחלט, [- -] ובכל זאת אל התיבה אין ממהרים להיכנס, [- -] כך או כך, הנס תמיד יכול להתרחש. לא כן?" (עמ' 484).

במסגרת ה"בכל זאת" מתפייסים, בתמונת הסיום, הבן "האובד" ז'ז'יק עם אמו הקשישה, לאה ברקוביץ, ושותים יחד רום מן החבית, בסירתו באמצע

רוסיה. "מלחמות הגנה על פטרבורג", הן מלחמות על רוסיה כולה. המכתב שבודה ז'ז'יק, על "המשפחה מפטרבורג", על "הפטרבורגים המפונקים", ועל ה"רוחות החדשות המנשבות ברוסיה", מְשַׁנָּה גורלות ומהלכים, בשל סגן־אלוף רדזצקי הנחשב "למחובר לאצולה של פטרבורג" (ע"ע 275 – 282 ועוד).

לכן, אך צפוי הוא, שהחקירה, שתחילתה בעיריה הנידחת מוֹטְלָה, מסתיימת בעיר הבירה: "חוט החקירה מוביל אל הדרגים הגבוהים בפטרבורג" (עמ' 477). היא מבוססת על תאונת שרשרת בראשית הרומן, הנהפכת ל"קומדיה של טעויות" (עמ' 482) ומערערת את יסודות השלטון: "כרגע לא ידועה סיבת ההתקוממות ומטרתה הסופית, אך מרכז הכובד של החקירה יעבור לעיר הבירה" (עמ' 477). האימפריה הרוסית המסורבלת על הבירוקרטיה וההיררכיה הנוקשות שלה, מעצימות את הממדים של המאורע הזוטר, הופכות אותו ל"מתקפה על ביטחון האזרחים" (עמ' 482) וחושפות את עליבותה ואת קצה הקרב. אחת המסקנות היא ש"אם כל מלחמה עומדת על הטעיה, [- -] גם אי־מלחמה עשויה לעמוד על הטעיה" (עמ' 285). שרשרת הטעויות המאפיינת את הספר חלה גם על דמויות הגיבורים, שהופעתן החיצונית, מנוגדת לפנימיותן, והביוגרפיות שלהן מבוססות על טעויות ומהפכי גורל.

הפקודות והצדק

הספר עומד בסימן המתח בין מחווה לקלאסיקה של הספרות העברית, לבין מתן משמעות אקטואלית למאורעות, בכל הקשור ליחסי יהודים־ערבים,

דמות של אישה שוחטת אמיצת לב ואלימה, המאמינה בכוחותיה ובאפשרותה לשנות את המציאות.

אם יש פרודיה, הרי היא באה לידי ביטוי בתיאורי האוכְרָאנָה, "המחלקה להבטחת הסדר והביטחון הציבורי", שמרבית אנשיה הם בורים, שקרנים וטיפשים (ע"ע 88–94 ועוד הרבה), וכן, בתיאור החקירה של היהודים במוֹטְלָה (עמ' 439). יוצא מכלל זה הוא "סגן-אלוף פִּיֹטֶר נובאק", שהמסופר מתואר מנקודת מבטו.

ניכר שלבו של הסופר עם דמות זו המייצגת אותו. משפחתו חיה בפטרבורג, אבל אינה ששה לראות אותו, אבל מכיוון שזהו ספר בעל משמעויות אקטואליות, מבין הקורא, שזוהי פרודיה חתרנית, שחיציה מכוונים לְכָאן וְלֵעֵכָשִׁי: רוסיה היא ישראל; פטרבורג היא תל אביב; ישיבת וולוז'ין היא ביקורת על הלימודים בישיבות ואולי לא רק בהן (ע"ע 402 – 407).

כך, למשל, נרמז על רצח הצאר על אף המערכת המסועפת של המשטרה החשאית: "ואז מתעוררים בבוקר ומגלים שהצאר נרצח" (עמ' 90), כשהרמז לרצח רבין, מהדהד מאחורי התיאור. מנגד, יש משקל מכריע ל"אחוות הלוחמים" (ע"ע 218 – 219); לשותפות הגורל היהודי: "כל יהודי הוא כמו חוליה בשרשרת, ואנחנו מחוברים זה אל זה בכוח שאין לנתק" (441עמ', ועוד).

לא פחות בולטת האחוה והמחויבות של "החטופים" "הקנטוניסטים" אלה לאלה, המחשקת את הספר ליחידה אחת. רוסיה היא מדינה של "קיבוץ גלויות" שקשה לדעת מה מחבר יחד את העמים השונים בתוכה. נזכרים שיבושים תכופים

הנהר (485). הפוך על הפוך זה, מאפיין דמויות ומאורעות לאורך כל הספר, כאחד האמצעים הספרותיים המרכזיים שלו.

לאורך כל הספר חשתי, שהספר גבר על יוצרו. הכוונות המגמתיות נשארו בצד, נבלעו וטושטשו, ואמנות הספרות – ניצחה. אולי, אפילו, בעל-כורחו ונגד רצונו של היוצר. זהו ספר חתרני, אבל הפוך על הפוך. לא פעם הערעור דווקא מחזק ולהיפך. וכבר היו דברים מעולם בתחום הספרות: הכוונות לחוד והתוצאות לחוד.

מציאות מיוסרת

ניצחון האמנות נעשה בשתי חזיתות: בראשונה, גבר ההיסטורי על האקטואלי, והספר הצליח להעביר את רוח התקופה, אווירתה, לשונה וההווי שלה. המסר האקטואלי נבלע ואופק ולא השתלט על העלילה המרכזית, גיבוריה ותיאורי ההווי שלה. בשנייה, גברה הרצינות על השעשוע; גברו הנסיבות ההיסטוריות על ההומור והצחוק. הפרודיה, שאותה התכוון הסופר לכתוב, כפי שהעיד בראיון עם רותי זוארץ ('מעריב סופשבוע', 4.1.2016), נהפכה לתיאור עצוב של המציאות היהודית המיוסרת.

בין הדוגמאות הנוגעות ללב במיוחד: תיאור חטיפות הילדים לצבא שנעשית בידי "משתפי פעולה" יהודים (ע"ע 121 – 126); היחסים עם משפחות החטופים (עמ' 440); תיאור פרעות ביהודים (ע"ע 223 – 224). מאחורי העלילה הפרועה, האבסורדית והבלתי מתקבלת על הדעת, וצירופי המקרים הבלתי אפשריים, מסתתרת מציאות אפשרית של משאלת-לב, שלפיה, אולי ייתכן שתהיה, למשל,

על הצילום (ע"ע 289 - 290), שמסקנתו: "יסוד הסיפור שלנו הוא ההבנה שאין לך בחיים האנושיים דבר עמוק וגם יותר מן האובייקטיבי". כך ב"ערעור", כביכול, על "החוש המוסרי" שאפשר לפתחו "באמצעות הכישלון, הפגם והחטא" (עמ' 305).

הוא הדין במתח בין חוק לאנרכיה: "האין הסדר, באשר הוא כה מושחת, נעשה דומה יותר ויותר לאנרכיה? האם בשלב כלשהו החוק והיעדר החוק נעשים היינו הך?" (עמ' 380). וכך, שאלתו של צבי-מאיר שפייזמן על ידיעת "טוב ורע" של אדם הראשון, המערערת על המוסכמות: "רק משהפר האדם את הצו האלוהי הוא מכיר את גבול האמונה משני צדדיו [- -]". הפרת הצו האלוהי היא אפוא תנאי הכרחי לאמונה". "רק החוטא יכול להיות מאמין אדוק" (404).

סגן-אלוף נובאק, היודע את האמת, מגלה שהוא "חסר-אונים". הוא מספק לקצין שמעליו, לא את הסיפור האמתי, אלא את "הגרסה המועילה למרב בעלי הכוח וההשפעה" (עמ' 449). הוא "מספק את הסחורה" כדי שיוכל להמשיך בתפקידו ולהתקדם, ומספר סיפור "לשביעות רצונם של כל פקידי החוק" (ע"ע 451-449). בכך יש יותר מרמז לביקורת על "תחקירים" לסוגיהם במערכות השונות בישראל.

הערעור על תוקפה של "האמת" הוא חלק מאותה מערכת חתרנית המונחת בבסיס הספר: "הרוב הוא הגיהנום. [- -] יצור כלאיים של פרט והמון. מחשבתו, שואפת להתאים את עצמה לדעת הכלל, ועל כן לעולם לא תעמוד בפני עצמה. כל צורה של חופש לעולם תיראה לו צורה

בתנועת הרכבות והביקורת על כך: "איך שדברים קורים במדינה הזאת" (ע"ע 366 - 368). בתיאור הלילה אצל החסידים בגרודנה נזכרת הפרודיה, במפורש (עמ' 375 ואילך). ברקע מהדהדת כל הזמן ביקורת החברה היהודית והישראלית (ע"ע 406 - 411 ועוד).

דוגמאות מסוג זה מפוזרות למכביר בכל הספר. במיוחד יש תפקיד חתרני לכמה מהאירועים הכואבים העומדים בבסיסו של הספר: מעמד העגינות כמו גם "החטוף", שהמשפחה מסרבת להכיר בו והוא חי-לא-חי בשולי העיירה. אותו "חטוף" שנהפך לגיבור-אגדה בצבא הצאר. כל אלה יחד עם עוד לא מעט, תיאורים מהימנים של המצב המורכב, שעם ישראל חי בו בגולה, המצליח, בכל זאת ואיך שהוא, להמשיך את חייו למרות הכל.

השילוב של דמיון פרוע ומציאות כואבת וממשית, יכולת התיאור והשחזור של המספר את רוח התקופה ואווירתה, הם המקנים לספר את ייחודו. כל אחת מן הדמויות, יהודים וגויים כאחד, מתייחדת בסיפור-חיים מרתק וייחודי, וכל אחת היא דמות מורכבת ו"עגולה", מעבר לכל הסטריאוטיפים. גם האירוניה המתלוננת לתיאורים לא מעטים בספר, מוסיפה על אותה הרגשה כפולה של ביקורת והזדהות בעת ובעונה אחת כשהאחרונה גוברת על הראשונה.

בין חוק לאנרכיה

לכל אורכו, יש בספר, ערעור על תוקפה של "האמת": "בְּאֵמֶת לֹא אֶסְחָר" (עמ' 406). באותו קטע מסאי, ארס-פואטי, המתאר את יתרונותיו של הציור

היתום שנחטף בידי "הכאפער לייב שטיין" השואף לנקמה ביהודים על מה שעוללו לו; כך, סגן אלוף ג'ורג'י נ'ד'צ'קי; כך אלוף-משנה דויד פאז'ארי, שאינו "בן לאצולה פטרבורגית" כפי שנחשב בטעות; צבי-מאיר שפייזמן. מתגלה כ"נביא השטות" ואולי דווקא הוא "נביא" אמת. כך גם כל אחת מן הדמויות המרכזיות.

מותרות ותרבות

הדוגמאות לנוכחותה של פטרבורג בספר ולתפקידיה השונים, יש בהן יותר מרמז להשוואה עם תל-אביב. בבחינת: פטרבורג = תל-אביב. א. סמל לחיי מותרות, אבל גם לתרבות גבוהה: פטרבורג ומוסקבה נזכרות בהקשר של קצינים בכירים במשטרה החיים בהן חיי מותרות, נהנים ממנעמי השלטון, אבל מזלזלים במפקדים בערי השדה, החיים בצניעות, נבלעים בתוך האוכלוסייה, שדווקא להם יש ניסיון וידע מרובים (עמ' 91); "אצילי פטרבורג המפונקים" (עמ' 292).

פטרבורג היא שם-דבר ל"יפי הנפש בערים שנלחמים בעוני ביום וזוללים קוויאר בלילה"; לחיי מותרות ופאר: "אם היינו רוצים להיות נדבנים עירוניים מטונפים [- -] היינו עוברים לאור בפטרבורג, מתהדרים בחליפות והולכים לתיאטרון". וכן, "אתמול היינו באופרה [- -] מסביבנו ישבו כל המי ומי של פטרבורג" (עמ' 284).

פטרבורג מכירה רק את היוצרים היושבים בתוכה ומתעלמת מסופרי הפריפריה "כמו אליזה אוז'שקו", "סופרת מחוננת היושבת בגרודנה, ולפיכך אין סיכוי שתגיע לאוזני המלומדים

של מרד, ובכל שונות יזהה הפרעה" (ע"ע 458 - 459).

ערעור זה מתבטא גם בעלילה, באותו "מכתב רשמי" של נובאק המסכם את ההתרחשות באופן שקרי, מסובב את האמת "מלמעלה למטה" ומסכם לממונה עליו, יוסיף גורקו "את מה שחפץ לשמוע", ולא את "האמת". תיאור תלייתם של חמשת היהודים שנדונו למוות, שאחריה נשאר בחיים, יש בו רמז ל"מערבונים" המסתיימים בכי טוב, גם כשחבל התלייה כבר כרוך על הצוואר. השוואה זו נרמזת בדברי המספר בראיון (4.1.2016) עם רותי זוארץ: "כרגע מה שיש כאן זה המערב הפרוע, כמו האימפריה הרוסית במאה ה-19". כל אלה ועוד הם חלק מהמערכת של "הפוך על הפוך", של מתח בין שעשוע לרצינות, כביטוי לביקורת האקטואלית והחתרנית המאפיינת את הספר.

פטרבורג נזכרת במפורש בשמה כמוטיב חוזר המאחד את כל חלקי הספר לחטיבה אחת. אבל אין זו עיר ממשית. אין זה מקום ריאלי, אלא ישות עליונה נוכחת, כמקור הסמכות. היא משפיעה על רוסים ויהודים כאחד. גם בספר זה, רב הנסתר על הנגלה. הדמויות שרואים כלפי חוץ אינן אלה שהן באמת. יש להם חיים גלויים וחיים נסתרים. כל אחד חצוי בנפשו, ומתנהג פעם כך ופעם כך.

גם כאן פטרבורג רבת הניגודים היא הרקע להסוואות הזהויות השונות, על אף שפטרבורג הממשית, כמקום גיאוגרפי כמעט שאינה מתוארת למעט כמה מאתריה, כגון: מעיניו של פאז'רי הנווד, המגיע אליה לראשונה מתחנת הרכבת "מוסקבה". כך, למשל, הפונדקאי, פטריק אדמסקי הוא פסח אברמסון, הילד

הספר 'תיקון אחר חצות' מתייחד באותו שילוב משעשע-רציני פרודי-גרוטסקי-אירוני של עבר והווה, היסטורי ואקטואלי. הווי שבו המציאות עולה על כל דמיון. הבלתי-אפשרי הוא האפשרי. הפנטסטי הוא הריאלי. המתח שבין התיאור ההיסטורי לביקורת האקטואלית לא נשאר מאוזן, אלא נוטה "לטובת" ההיסטורי, אולי אפילו כנגד כוונותיו המוצהרות של הסופר. גברה האמנות על המגמה. גברה ההזדהות היהודית המפורשת על הביקורת הישראלית המובלעת.

הערות:

1. גם סיפורי "העגונות" של עגנון: "עגונות" ו"והיה העקוב למישור" מהדהדים בספר (185-186 ועוד) וכן סרטי "מערבונים" ואחרים.
2. במסגרת המחקר המקיף מודגש כאן במיוחד תפקידה של פטרבורג כרקע לעלילה תוך התעלמות ממרכיביו הרבים האחרים של הספר. עליהם אפשר לקרוא ברשימות הביקורת שפורסמו עליו עם הופעתו, ביניהן של יוני ליבנה וצור ארליך.
3. יניב איצקוביץ הוא "סרבן שטחים", שיזם את "מכתב הלוחמים" ב'2002, שבו הצהירו לוחמים וקצינים שאינם מוכנים לשרת בשטחים (ויקיפדיה). וכן: בראיון עם רותי זוארץ: "עשה תיקון", 'מעריב. סופשבוע', 4.1.2016.
4. אליזה אוז'שקו, סופרת פולניה, שנולדה במילקובשז'ינה ליד גרודנו, ונפטרה שם בשנת 1910. בסיפורה דמויות של יהודים, ויהודים היו קוראיה ומעריציה הגדולים. "נלחמה לכל הנענים והסובלים – האיכרים, היהודים (למדה עברית ואידית) והיתה אחת הראשונות לדרוש זכותה של האשה לביטוי עצמי". יוחנן טברסקי: 'לכסיקון ספרות העולם', הוצאת דביר ועם עובד, תשכ"ג/1963.

פרופ' נורית גוברין

בפטרבורג" (עמ' 360).⁴ ואילו בעיני האיכרים, פטרבורג היא "המקום המושמץ ביותר [- - -] "בית מרוח אחד גדול, ביב שופכין שורץ אנשים עם אף מורם, שכל היום מסתובבים חסרי מעש בשדרת נייבסקי" (ע"ע 335-334; 438).

חיים-לייזר מתאהב במהפכנית יהודיה בין השאר משום ש"לבשה חצאיות פטרבורגיות" (עמ' 370).

בפטרבורג חיה "האצולה", יחד עם הקצונה הבכירה והמפקדים העליונים, שעל פיהם יקום דבר הן למלחמה והן לשלום: "אצילים ונסיכים מפטרבורג מחרחרים את השלום" (עמ' 284 ועוד). בסיפורו המפוברק של נובאק, באוזני גורקי מפקדו, הוא מטיל את האשמה של "גיס חמישי" על "אצילים רמי מעלה מסנט פטרבורג, יועצים של הצאר". ותגובתו של האחרון: "הפטרבורגים האלה נחשים אחד-אחד. הייתי מעמיד את כולם מול כיתת יורים" (עמ' 450).

זוהי ביקורת על הצבא הרוסי, המכוונת, כנגד כל צבא – וברקע, כנגד צה"ל. נזכרת "האקדמיה הצבאית בפטרבורג", המכשירה את הדרג העליון הפיקודי של הצבא באמצעות "תורות לחימה מיושנות", ו"חוסר-הבנה כללי בשדה הקרב". היא מוציאה מתוכה "גנרל מן המניין" "מבלי שירה כדור אחד בקרב אמיתי".

כשנזכרות גזירות הגירוש על יהודים, מפורטים המקומות שאליהם הם עוזבים: "לאן עוזבים? [- - -] מוטב שתשאלו לאן לא עוזבים? אלה לאֵלים אֵילנד ואלה לברלין ואלה לפטרבורג ואלה לפלסטינה" (עמ' 84). השוואה מרומזת ל"יורדים" מישראל.